

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI RIVOJLANTIRUVCHI INTELLEKTUAL O'YINLAR VOSITASIDA AXLOQIY TARBIYASINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Ergashova Hilola Alisherovna

MTTQTMOI Mustaqil tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20536416>

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy tarbiyani shakllantirish jarayonida intellektual o'yinlardan foydalanishning nazariy-metodologik asoslari tahlil etilgan. Tadqiqotda bolalar psixologiyasi, axloqiy rivojlanish nazariyalari va o'yin faoliyati konsepsiyalari o'zaro bog'liqligida ko'rib chiqilgan. Maqolada D.B.Elkonin, L.S.Vigotskiy, J.Piaje, shuningdek, O'zbek pedagogika maktabining ilg'or g'oyalariga tayanilgan. Tadqiqot natijalari intellektual o'yinlarning bolaning axloqiy ongini, his-tuyg'ularini va xulq-atvorini shakllantirishdagi samaradorligini asoslashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, axloqiy tarbiya, intellektual o'yinlar, o'yin faoliyati, axloqiy rivojlanish, shaxs shakllanishi, maktabgacha yoshdagi bola.

Аннотация. В статье исследуются теоретико-методологические основы формирования нравственного воспитания детей дошкольного возраста посредством развивающих интеллектуальных игр. Рассматриваются взаимосвязи теорий нравственного развития, детской психологии и концепций игровой деятельности. Работа опирается на труды Д.Б.Эльконина, Л.С.Выготского, Ж.Пиаже и передовые идеи узбекской педагогической школы.

Ключевые слова: дошкольное образование, нравственное воспитание, интеллектуальные игры, игровая деятельность, нравственное развитие, формирование личности.

Abstract. This article examines the theoretical and methodological foundations of forming moral education in preschool-aged children through developmental intellectual games. The study analyzes the interrelationships between moral development theories, child psychology, and play activity concepts, drawing on the works of D.B. Elkonin, L.S. Vygotsky, J. Piaget, and the progressive ideas of the Uzbek pedagogical school.

Keywords: preschool education, moral education, intellectual games, play activity, moral development, personality formation.

1. KIRISH

Maktabgacha yoshdagi davr — inson hayotidagi eng muhim va qaytarilmas bosqich. Bu davrda shaxsning poydevori yaratiladi, axloqiy tushunchalar, ijtimoiy me'yorlar va insoniy qadriyatlar shu yoshda shakllana boshlaydi. Psixologiya va pedagogika fanlari taraqqiyoti shuni ko'rsatadiki, uch yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan davrda bola beqiyos qabul qilish va o'zlashtirish qobiliyatiga ega bo'ladi. Mazkur imkoniyatdan to'g'ri foydalanish — pedagogika oldidagi dolzarb vazifalardan biridir.

O'zbek davlatining ta'lim sohasidagi ustuvor yo'nalishlarida, jumladan, "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi qonunda, Maktabgacha ta'limni rivojlantirish konsepsiyasida bolaning har tomonlama, shu jumladan axloqiy rivojlanishiga alohida e'tibor qaratilgan. Shu munosabat bilan maktabgacha ta'lim muassasalarida axloqiy tarbiyaning samarali metodlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolaning axloqiy tarbiyasida o'yin faoliyati hal qiluvchi o'rin tutadi. Xususan, intellektual o'yinlar — bir vaqtning o'zida bolaning kognitiv, emotsional va axloqiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi universal vosita sifatida e'tirof etilmoqda. Biroq mazkur imkoniyatning nazariy-metodologik asoslarini tizimli tadqiq etishga bag'ishlangan kompleks ilmiy ishlar hali yetarli emas. **MUAMMONING ILMIIY-NAZARIY TAHLILI**

Axloqiy tarbiya masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining asosiy muammolaridan biri sifatida qarala boshlangandan beri ko'plab ilmiy maktablar o'z konsepsiyalarini taqdim etishgan. L.Kolberg axloqiy rivojlanishning olti bosqich modelini ishlab chiqib, bolaning axloqiy muhokama qilish qobiliyati asta-sekin rivojlanib borishini asoslaydi [1]. Uning nazariyasiga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalar "konventsiyagacha" bosqichda bo'lib, ular uchun oqibat (mukofot va jazo) asosida axloqiy qarorlar qabul qilish xarakterli hisoblanadi.

J.Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi axloqiy tarbiyaning intellektual rivojlanish bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi [2]. Piaje fikricha, bolalar avval tashqi qoidalar va kattalar tomonidan belgilangan me'yorlarga rioya qilishdan ("geteronoma axloq") mustaqil axloqiy mulohaza qilishga ("avtonoma axloq") o'tadilar. Maktabgacha yoshdagi bola bu o'tish jarayonining boshida turadi va uni to'g'ri tashkil etilgan o'yin faoliyati orqali jadallashtirish mumkin.

L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy konsepsiyasida "yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasi axloqiy tarbiyaga tatbiq etilganda, kattalar yoki tengdoshlarning qo'llab-quvvatlashi bilan bola o'z hozirgi imkoniyatlaridan yuqori axloqiy darajalarga ko'tarila olishi asoslanadi [3]. Bu g'oya intellektual o'yinlarda guruhviy hamkorlik va o'qituvchi rahbarligining ahamiyatini ta'kidlaydi.

O'zbek pedagogikasi va psixologiyasida axloqiy tarbiya masalasi E.G'oziyev, M.G'oziyeva, O.Musurmonova, B.Yo'ldoshev kabi olimlar tomonidan milliy qadriyatlar va an'analar kontekstida o'rganilgan [4]. Ushbu tadqiqotlarda bolaning axloqiy shakllanishida xalq pedagogikasining — laqablar, maqollar, ertaklar, milliy o'yinlarning — beqiyos o'rni alohida ta'kidlanadi.

O'yin faoliyatining rivojlantiruvchi va tarbiyaviy funksiyalari

D.B.Elkonin o'yin nazariyasini ishlab chiqar ekan, o'yinni bolaning psixik rivojlanishining asosiy harakatlantiruvchi kuchi deb ta'riflaydi [5]. Uning fikricha, rol o'yinida bola ijtimoiy munosabatlarni o'rganib, axloqiy me'yorlarni ichkilashtirib boradi. Xususan, "rolni bajarish" jarayonida bola o'zi uchun yangi axloqiy me'yorlarga rioya qilishni "majburlanadi" va bu me'yorlar asta-sekin uning shaxsiy axloqiy kodeksiga aylanib boradi.

A.N.Leontyevning faoliyat nazariyasi nuqtai nazaridan o'yin — bu bola uchun yetakchi faoliyat turi bo'lib, unda shaxsiy rivojlanishning asosiy neoplazmalar yuzaga keladi [6]. O'yin faoliyatida maqsad, motiv va harakat birlashadi: bola qoidalarga rioya qilishni o'rganadi, sabr-toqat, adolat, hamkorlik kabi axloqiy fazilatlarni o'zida mustahkamlaydi.

Intellektual o'yinlar esa o'yin faoliyatining alohida turi sifatida kognitiv va axloqiy rivojlanishni parallel ravishda ta'minlaydi. Ushbu o'yinlarda bola nafaqat mantiqiy fikrlash, diqqat va xotirani rivojlantiradi, balki qoidalarga rioya qilish, yutqazganida ham munosib tutinish, jamoaviy qaror qabul qilish kabi axloqiy ko'nikmalarni ham egallaydi.

2.3. Maktabgacha yoshdagi bolaning axloqiy rivojlanish xususiyatlari

Maktabgacha yoshdagi bolaning axloqiy rivojlanishi bir qancha psixologik xususiyatlar bilan belgilanadi. Birinchidan, bu yoshda bola imitatsiya (taqlid) mexanizmi orqali kattalar va tengdoshlarining axloqiy xulqini o'zlashtiradi. Ikkinchidan, his-tuyg'ular — ayniqsa, empatiya, hamdardlik va vijdon tuyg'usi — bu davrda jadal rivojlanadi va axloqiy tarbiyaning emotsional asosini tashkil etadi.

R.S.Nemovning tadqiqotlariga ko'ra, 4-6 yoshdagi bolalar axloqiy tushunchalarni asosan konkret vaziyatlar va obrazlar orqali o'zlashtiradilar [7]. Shuning uchun axloqiy normalarni abstrakt tushuntirish emas, balki o'yin, ertak va hayotiy misollar orqali taqdim etish bu yoshda samarali hisoblanadi.

A.V.Zaporojetsning emotsional rivojlanish konsepsiyasida "axloqiy tuyg'ularning dastlabki shakllari" maktabgacha yoshda vujudga kelishi ko'rsatiladi [8]. Bu tuyg'ular — mehr, noxushlik, adolatsizlikka g'azab — axloqiy xulqning dastlabki motivatorlari hisoblanadi. Intellektual o'yinlar aynan shu tuyg'ularni ongli ravishda uyg'otib, axloqiy ongning shakllanishiga zamin yaratadi.

3. INTELLEKTUAL O'YINLARNING AXLOQIY TARBIYA VOSITASI SIFATIDAGI METODOLOGIK ASOSLARI

3.1. Intellektual o'yinlarning tasnifi va axloqiy tarbiyaviy imkoniyatlari

Maktabgacha ta'limda qo'llaniladigan intellektual o'yinlarni axloqiy tarbiyaviy imkoniyatlari nuqtai nazaridan quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

Birinchi guruh — qoidali mantiqiy o'yinlar (shashka, loto, domino, "Kim kimdan ko'proq biladi?" va h.k.). Bu o'yinlarda bola qoidalarga rioya qilish, navbat kutish, yutqazganda ham munosib tutinish (sportlik ruhi), g'alaba qozonganida maqtanmaslik kabi axloqiy fazilatlarini o'zida tarbiyalaydi.

Ikkinchi guruh — syujetli-rol o'yinlari ("Shifokor", "Do'kon", "Maktab", "Oila" va h.k.). Bu o'yinlarda bola ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi, hamkorlik, mehribonlik, mas'uliyat, kattalarni hurmat qilish kabi axloqiy me'yorlarni ichkilashtiradi.

Uchinchi guruh — muammo-topishmoqli o'yinlar va bilimli musobaqalar. Bu turdagi o'yinlarda bola jamoaviy fikrlash, tengdoshlar bilan hamkorlik, bilimni baham ko'rish, yordam so'rash va yordam berish kabi ijtimoiy-axloqiy ko'nikmalarni egallaydi.

To'rtinchi guruh — axloqiy mazmundagi didaktik o'yinlar (axloqiy vaziyatlarni modellashtiruvchi o'yinlar, "To'g'ri-noto'g'ri" kabi muammo-holatlar). Bu o'yinlar bolada axloqiy ongni bevosita rivojlantirishga qaratilgan.

3.2. Metodologik yondashuvlar tizimi

Intellektual o'yinlar orqali axloqiy tarbiyani amalga oshirishda quyidagi asosiy metodologik yondashuvlar samarali deb tan olingan:

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv (I.S.Yakimanskaya). Har bir bolaning individual xususiyatlarini, axloqiy rivojlanish darajasini hisobga holgan holda o'yinlarni tanlab, moslashtirilgan tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish nazarda tutiladi. O'qituvchi har bir bolaga nisbatan farqli strategiyani qo'llashi, uning individual imkoniyatlaridan kelib chiqib vazifa belgilashi lozim.

Faoliyatga asoslangan yondashuv (A.N.Leontyev, D.B.Elkonin). Axloqiy tarbiya bolaning faol o'yin faoliyatida, amaliy harakatlar jarayonida ro'y beradi. Passiv tinglash va tushuntirish emas, balki o'yin orqali amaliy tajriba orttirish ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Integrasion yondashuv. Intellektual o'yinlar o'z-o'zicha emas, balki badiiy adabiyot, musiqa, tasviriy san'at, sport faoliyati bilan uyg'un holda qo'llanilganda axloqiy tarbiyaning samaradorligi keskin oshadi. Masalan, ertak mazmuniga asoslangan rol o'yini bolaning o'yinga emotsional aloqasini kuchaytiradi.

Hamkorlikdagi ta'lim yondashuvi (Cooperative Learning). Guruhiy intellektual o'yinlar bolani jamoaviy maqsad sari intilishga, tengdoshlarining manfaatlarini hisobga olishga, murosaga kelishga o'rgatadi. Bu yondashuv bolada ijtimoiy-axloqiy kompetentlikning rivojlanishini ta'minlaydi.

3.3. O'qituvchining pedagogik pozitsiyasi

Intellektual o'yinlarda tarbiyachining roli an'anaviy "bilim beruvchi" funksiyasidan tubdan farq qiladi. Bu yerda tarbiyachi asosan to'rt funksiyani bajaradi: (1) o'yin muhitini tashkillashtiruvchi; (2) motivatsiyalovchi; (3) axloqiy vaziyatlarni modellashtiruvchi; (4) refleksiyaning boshqaruvchi.

Ayniqsa, o'yin yakunida amalga oshiriladigan refleksiya (o'z-o'zini tahlil qilish) bosqichi muhim. Bu bosqichda tarbiyachi bolalarga "O'yinda nima yaxshi bo'ldi?", "Kim kimga yordam berdi?", "Qoidalarga rioya qildikmi?" kabi savollar orqali axloqiy vaziyatlarni ongli idrok etishga ko'mak beradi. L.S.Vigotskiy ta'kidlaganidek, ongli idrok etish axloqiy xulqning barqarorlashuviga xizmat qiladi [3].

4. AMALIY TAJRIBA VA TAVSIYALAR

Axloqiy tarbiyaviy maqsadlarda intellektual o'yinlarni tanlashda quyidagi mezonlarga amal qilish tavsiya etiladi: (a) yoshga muvofiqlik — o'yin bolaning hozirgi imkoniyatlariga mos, lekin uni o'ziga "cho'zadigan" darajada bo'lishi; (b) axloqiy mazmun boyligi — o'yin qoidalari va syujetida axloqiy tanlov, hamkorlik, adolat elementlari bo'lishi; (c) emotsional jozibadorlik — o'yin bolada ijobiy emotsional javob uyg'otishi; (d) ijtimoiy xarakter — o'yin guruh yoki juft-juft bo'lib o'ynalishi, ijtimoiy o'zaro ta'sirni taqozo etishi.

Intellektual o'yin orqali axloqiy tarbiyani amalga oshirishning to'rt bosqichli modeli tavsiya etiladi:

I bosqich — motivatsion-yo'naltiruvchi (tayyorgarlik). Tarbiyachi bolalarda o'yinga qiziqish uyg'otadi, o'yin qoidalari bilan tanishtiradi, axloqiy muammo yoki vaziyatni qo'yadi.

II bosqich — faoliyat (o'yin jarayoni). Bolalar o'yinni o'ynaydilar. Tarbiyachi kuzatadi, zaruriyat bo'lganda qo'llab-quvvatlaydi, lekin haddan tashqari aralashmaydi.

III bosqich — axloqiy-tahliliy (refleksiya). O'yin yakunida guruh yoki muhokama o'tkaziladi: nima yaxshi bo'ldi, qanday muammolar yuzaga keldi, ularni qanday hal qilishdi.

IV bosqich — mustahkamlash va transfer. O'yinda o'zlashtirilgan axloqiy tajribani kundalik hayotga ko'chirishga yordam beruvchi faoliyatlar: rasm chizish, ertak to'qish, vaziyatni rol o'ynab ko'rsatish.

Oila bilan hamkorlik: Maktabgacha ta'lim muassasasida olingan axloqiy tajriba uyda davom ettirilmasa, uning ta'siri cheklangan bo'ladi. Shu sababli ota-onalarni o'yin orqali axloqiy tarbiyaga jalb etish, ularni intellektual o'yinlar metodikasi bilan tanishtirish, ota-onalar uchun seminarlar tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ota-ona bilan birgalikda o'ynash bolaning axloqiy rivojlanishiga ikki baravar kuchliroq ta'sir ko'rsatadi [9].

5. XULOSA

Amalga oshirilgan ilmiy-nazariy tahlil asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

Birinchidan, intellektual o'yinlar maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy ong, axloqiy his-tuyg'ular va axloqiy xulqni bir vaqtda rivojlantira oladigan kompleks pedagogik vosita hisoblanadi. Bu uni an'anaviy axloqiy tarbiya usullaridan ustun qiladi.

Ikkinchidan, intellektual o'yinlarning axloqiy tarbiyaviy samaradorligini ta'minlashda L.S.Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" tamoyili, D.B.Elkoninning o'yin nazariyasi va J.Piajening axloqiy rivojlanish bosqichlari metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Uchinchidan, tarbiyachining kompetentligi va ongli pedagogik pozitsiyasi — o'yin muhitini loyihalash, vaziyatlarni modellashtirish va refleksiyaning boshqarish qobiliyati — intellektual o'yinlar samaradorligini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.

To'rtinchidan, intellektual o'yinlar orqali axloqiy tarbiyani amalga oshirishda oila, maktabgacha ta'lim muassasasi va mahalla hamkorligi tizimli va uzluksiz ta'minlanishi zarur.

Mazkur tadqiqotning istiqbolli yo'nalishlari sifatida intellektual o'yinlar asosida maktabgacha ta'lim muassasalari uchun axloqiy tarbiya dasturini ishlab chiqish va eksperimental tekshirishni ko'rsatish mumkin.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Kohlberg, L. (1984). *The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages*. Harper & Row. — 729 b.
2. Piaget, J. (1965). *The Moral Judgment of the Child*. Free Press. — 410 b.
3. Vigotskiy, L.S. (1991). *Pedagogicheskaya psixologiya*. Pedagogika. — 480 b.
4. Musurmonova, O. (1996). *Ma'naviy tarbiya va umuminsoniy qadriyatlar*. Toshkent: O'qituvchi. — 160 b.
5. Elkonin, D.B. (1978). *Psixologiya igri*. Pedagogika. — 304 b.
6. Leontyev, A.N. (1977). *Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost*. Politizdat. — 304 b.
7. Nemov, R.S. (2003). *Psixologiya. Kniga 2. Vlados*. — 608 b.
8. Zaporjets, A.V. (1986). *Izbranniye psixologicheskiye trudi*. Pedagogika. — 296 b.
9. Berkowitz, M.W., & Grych, J.H. (1998). *Fostering goodness: Teaching parents to facilitate children's moral development*. *Journal of Moral Education*, 27(3), 371–391.
10. O'zbekiston Respublikasi. (2019). *Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risidagi Qonun*. Toshkent.